

Kâmûs-i Türkî’de Yer Alan Deyimler, Şemsettin Sami’nin Deyim Dünyasını Ne Ölçüde Kapsar?

*To What Extent the Idioms in Kamus-i Turki Contain Şemseddin Sâmî’s
Vocabulary of Idioms?*

Andija Kutrolli*

Öz

Deyimler söz varlığında dilin yaratıcılık ve kendine özgü kavramsallaştırma özelliklerini ortaya koyan, toplumun tarihini, kültürel özelliklerini, değer yargılarını, bakış açılarını yansıtan önemli unsurlardır. Tarihî metinler üzerine yapılan incelemeler, deyim kullanımının Türklerde en eski dönemlerden itibaren yaygın olduğunu göstermektedir. Şemsettin Sami, Kâmûs-i Türkî’de 3017 deyime yer vermiştir. Çağdaş Türkiye Türkçesi sözlüklerinde ise bu sayı 8500 civarındadır. Bu çalışmada Şemsettin Sami’nin deyim dünyasını ne ölçüde Kâmûs-i Türkî’ye yansıttığının araştırılması amacıyla örneklem olarak “Gâve” adlı piyesi ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle söz konusu piyeste yer alan deyimler ve kullanım sıklıkları belirlenmiş, ardından tespit edilen deyimlerin Kâmûs-i Türkî’de geçip geçmedikleri sorgulanmıştır. Araştırma sonucunda Şemsettin Sami’nin piyeste kullandığı deyimlerden yalnızca %45’ine Kâmûs-i Türkî’de yer verdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: *Deyim, Şemsettin Sami, Kâmûs-i Türkî, Gâve*

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, orcid.org/0000-0002-5833-835X, andjakutrolli@gmail.com

Bu makale iThenticate sistemi tarafından taranmıştır.

Makale Gönderim Tarihi: 23 Eylül 2019

Abstract

An idiom is an essential element which reflects a society's history, cultural traits, way of judgment, creativity, unique conceptualization and the viewpoint of a community. The examination of historical texts shows that idioms have been extensively used since antiquity. Şemsettin Sami in *Kâmûs-i Türkî* made use of up to 3017 idioms while in the Contemporary Turkish dictionary the number of idioms gets close to 8500. The aim of this study is the investigation of Şemsettin Sami's in the world of idioms. "Gâve" play will be used as basis for this study. After having finished identifying the idioms that take place in the play, evaluation of such idioms will take place according to their frequency of use as well as their comparison to the Contemporary Turkish Dictionary. As a result of such study, it was found that just 45% of idioms had been used in Gave play which have also been identified taking place in *Kâmûs-ı Türkî* of Şemsettin Sami.

Keywords: idiom, Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, Gâve

Giriş

Deyim; bir dili konuşan toplumun dünya görüşü, yaşam biçimi, çevre koşulları, gelenek, görenek ve inançları, önem verdiği varlık ve kavramları, kısacası maddi ve manevi kültürünü yansıtan, o toplumun düşünme biçimini, hatta nükte ve buluşlarını ortaya koyan, dil bilim açısından da önemli sözlerdir (Aksan, 1999: 91). Deyim, terim olarak tanımsal zenginlik gösterse de başlıca tanımı şöyledir (Yunus 2006: 9): Belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür (Aksan, 2000: 35).

Deyim ve kültür arasında çok yakın bir ilişki vardır. Birçok deyim, deneyimler, inanışlar ve bir kültürün sahip olduğu farklı durumlardan ortaya çıkarak bir dilin gerçekleri dile getirmedeki anlayış ve anlatış biçimini (Aksan, 2005: 91) ortaya koyar. Bu durum, deyim araştırmalarını toplumları tanımak ve anlamak için önemli bir araç hâline getirmektedir.

Tarihî metinler üzerine yapılan incelemeler Türklerin en eski dönemlerden itibaren yaygın olarak deyim kullandığını göstermektedir. Bununla birlikte Türk dilinde deyimlerle ilgili derli toplu çalışmalar 1940'lı yıllardan sonra yapılmaya başlanmıştır (Kenzhalin, 2017). Bu açıdan Tanzimat dönemindeki yaşayan Türkçe söz varlığını ortaya koymak hedefiyle düzenlenen Kâmûs-ı Türkî (=KT), deyim çalışmaları için önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Bu noktada vurgulamak gerekir ki Şemsettin Sami'nin sıradan bir sözlük yazarı olmadığı gibi KT de sıradan bir sözlük değildir. Şemsettin Sami hedefi Türkçenin gelişmesi olan bir Türkçe sevdalısıdır. Ona göre bu amacın gerçekleşmesi için Türkçenin ortak edebî bir dil hâline gelmesi gerekir. Bunun için öncelikle Türkçenin söz varlığının tam olarak belirlendiği, içerik ve düzen açısından mükemmel bir şekilde bir araya getirildiği bir sözlük yazılmalıdır. Bu ihtiyacı gidermek ve yaşayan Türkçenin mazbut bir sözlüğünü oluşturmak hedefiyle Türk sözlükçülüğü açısından bir dönüm noktası niteliğindeki KT'yi kaleme alır (Topaloğlu, 2012). Bununla birlikte dileğini tam olarak gerçekleştiremez. Nitekim

KT'nin "İfade-i Meram" başlıklı ön sözünde düzen konusunda istediği mükemmeliyeti yakaladığını ifade ederken, Türkçenin söz varlığını kapsamak açısından eserinde eksiklikler olduğunu itiraf eder. Bu eksikliklere Türk dilinin asıl söz varlığının henüz tamamen tespit edilmemesini gerekçe gösterir (bk. KT 3).

Söz konusu bu eksiklik deyimler açısından hangi boyuttadır? Çağdaş Türkiye Türkçesi sözlüklerinde, 8500 civarında deyim bulunurken KT'de yalnızca 3017 deyim yer almasından hareketle Şemsettin Sami'nin, döneminde kullanılan deyimlere eserinde tam olarak yer vermediği sonucu çıkartılabilir. Bu noktada akla "Deyimlerdeki eksik eğer varsa Şemsettin Sami'nin (KT 3) belirttiği gibi Türk dilinin asıl söz varlığının henüz tamamen tespit edilmemesiyle açıklanabilir mi?" sorusunu getirmektedir. Bu sorunun bize göre farklı çözüm yolları vardır. Birincisi KT'nin hazırlanmasında yer alan kaynaklarda bulunan deyimlerin tespiti ve KT ile karşılaştırılmasıyla Şemsettin Sami'nin elindeki verilerden bütünüyle yararlanıp yararlanmadığı belirlenebilir. Fakat ne yazık ki Şemsettin Sami'nin Kâmûsu'l-Alâm'ı hazırlarken başvurduğu eserlerin elimizde var olan listesi gibi bir liste, KT için söz konusu değildir. Bununla birlikte yararlanılan kaynaklarda yer alan deyim varlığı tespit edilemese bile kendi eserleri üzerine yapılacak bir incelemeyle Şemsettin Sami'nin şahsi söz varlığında bulunan deyimlerin tespiti mümkündür.

Bu düşünceden hareketle, bu çalışmada KT'de yer alan deyimlerin Şemsettin Sami'nin deyim dünyasını ne ölçüde kapsadığı araştırılmıştır. Çalışmanın amacı Şemsettin Sami'nin deyim dünyasını tüm boyutlarıyla ortaya koymak değil, belirli bir örneklemeden hareketle KT ile deyim varlığı arasında tam bir uyuşma olup olmadığını anlamaktır. Bu doğrultuda örneklem olarak yazarın *Gâve* adlı piyesi ele alınmıştır. İlk aşamada söz konusu piyeste yer alan deyimler tespit edilmiştir. Belirlenen yapıların deyim mi yoksa Şemsettin Sami'ye has stilistik öğeler mi olduğunun kesinleştirilmesi için bulgular *Türkçe Sözlük*'le (2005) karşılaştırılmıştır. Türkçe Sözlük (2005) aracılığıyla deyim oldukları teyit edilen ifadeler önce kullanım sıklığına göre değerlendirilmiş, ardından KT'nin söz varlığı ile karşılaştırılmıştır.

1. Şemsettin Sami'nin Edebî Kişiliği ve Gâve Piyesi Üzerine

Şemsettin Sami, Arnavut asıllı Osmanlı yazarlarından olması sebebiyle hem Arnavut hem de Türk kültürüne büyük hizmetleriyle abideleşen simalardandır. Şemsettin Sami; dil, sözlük, ansiklopedi ve çeviri alanlarında pek çok çalışmalar yapmış, Türk dilinin sadeleşmesi yolunda önemli çabalar göstermiştir. Dil çalışmalarının yanı sıra, çeviri ve telif eserler de ortaya koymuştur. Bu eserlerinin içinde *Gâve*, *Besa Yahut Ahde Vefa* ve *Seydi Yahya* adlı üç adet tiyatro eseri de bulunmaktadır.

Şemsettin Sami'nin tiyatro eserlerinin ortak yönü, insanı romantik duygulara sürükleyecek unsurlar barındırması; adalet ile zulmün mücadelesinde daima adaletin galip gelmesidir. Ayrıca özgürlüğe duyulan özlem, bu eserlerde kendini hissettirmektedir. Şemsettin Sami'ye göre tiyatro eserleri için tarih yeteri kadar zengin bir kaynaktır. Ona göre, tarihte topluma ders verecek birçok yiğitlik ve insanlık örnekleri bulunduğu halde aşk ve zorla evlendirmeler üzerinde oyalanmak yersizdir. Bir tiyatro eserinde aşk ve sevginin bulunabileceğini söyleyen yazar, eserin tümüyle sevgiyle doldurulmasını pek doğru bulmaz (Bilgin, 2007: 43). Bu düşüncelerini *Gâve* adlı piyesine yansıtmaktadır.

Gâve'de, İran'ın mitolojik hükümdarlarından Cemşid'in tahtına oturarak halkı zulümle yöneten Dahhak ile Arabistan çöllerinden gelerek peşine taktığı çobanlarla birlikte tahtından indiren *Gâve*'nin Cemşid'in torunu Feridun'u tahta çıkarması konu edilmektedir. Şemsettin Sami, *Gâve*'nin önsözünde, "Eserde geçen olaylara pek millî denilemez ise de bu konuları İslâm edebiyatında meşhur olduğu için bir dereceye kadar millî saymak gerekir" demektedir (Bilgin, 2007: 42). Eserin konusu Fransız İhtilâli'ni hatırlattığı için dönemindeki aydınlar tarafından oldukça beğenilmiştir.

2. Bulgular ve Değerlendirme

İnceleme sonucunda Şemsettin Sami'nin *Gâve* piyesinde 109 farklı deyim kullandığı belirlenmiştir. En sık kullanılan ilk üç deyim *söz vermek*, *yol bulmak*, *yerine getirmek*'tir. Deyimlerin kullanımında dikkati çeken başlıca nokta tekrar oranının azlığıdır. Eserde yer alan deyimlerin %68'i sadece 1 kez kullanılmıştır (bk. Tablo 1)

6 kez kullanılanlar
1%

9 kez kullanılanlar
2%

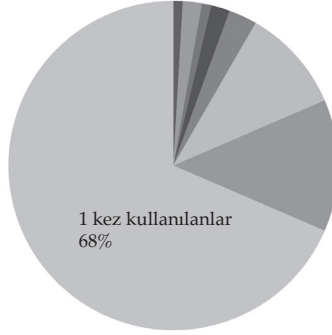
5 kez kullanılanlar
2%

10 kez kullanılanlar
1%

3 kez kullanılanlar
10%

4 kez kullanılanlar
3%

2 kez kullanılanlar
13%

Tablo 1. *Gâve*'de Yer Alan Deyimlerin Tekrar Oranları

Eserde yer alan deyimler piyesin konusuyla da paralel olarak nispeten yönetim ve ölüm kavram alanlarında yoğunlaşmıştır. Söz konusu deyimler ve kullanım sayıları Tablo 2'de sıralanmıştır:

Deyimler	Kullanım Sayısı
<i>söz vermek</i>	10
<i>yol bulmak, yerine getirmek</i>	9
<i>umut kesmek</i>	6
<i>boyun eğmek, kurban olmak</i>	5
<i>baş üstüne, başa gelmek, karşı koymak, razı olmak</i>	4
<i>aklına gelmek, boynunu vurmak, can vermek, el koymak, elde etmek, emretmek, feda etmek, gönül vermek, (bir şeye)...gözüyle bakmak , ortaya çıkmak, söz geçirmek</i>	3
<i>açığa vurmak, ayağına kapanmak, göze almak, göze almak, gözyaşı dökmek, haber almak, hatırına gelmek, hatırında kalmak, kan dökmek, kız vermek, kusur etmek, söz söylemek, tutsak düşmek, yüreği oynamak</i>	2

<p><i>açığa çıkarmak, adı var (olmak), akıl ermek, aklına düşmek, alet olmak, Allah aşkına, Allah başışlasın, aman vermek, ant içmek, baştan çıkarmak, belaya uğramak, boşa çıkmak, can almak, diz çökmek, dünya gözüyle görmek, ele vermek, eline düşmek, emeline nail olmak, emin olmak, farkında olmak, feda olmak, gönül açmak, gönül kırmak, göz kamaştırmak, günah işlemek, günaha girmek, haber vermek, haber yollamak, hak vermek, hak vermek, hatırını kırmak, hava almak, hayatından vazgeçmek, hor görmek, ifrit kesilmek, ilgi göstermek, iş karıştırmak, işe yaramak, kan dökmek, kanına girmek, karar vermek, kendine gelmek, kendine kıymak, kendini kaybetmek, kendini tutmak, kulağına gitmek, kulak asmak, lanet okumak, namusuna dokunmak, ne söylediğini bilmemek, ne yaptığını bilmemek, öcü almak, ölümü göze almak, payına düşmek, rast gelmek, saati gelmek, ses çıkarmamak, ses kesilmek, söz dinlemek, tüyleri ürpermek, yanına kar kalmak, yaş akıtmak, yaş dökülmek, yerini tutmak, yoluna girmek, yüreği dayanmamak, yüreği oynamak, yüreği parça parça etmek, yüreği parça parça olmak, yüreğine inmek, yüreğine sapanmak, yüz çevirmek, (bir yer) zindan olmak, zorunda bırakmak</i></p>	1
---	---

Tablo 2. Gâve'de Yer Alan Deyimler ve Kullanım Sayıları

Gâve piyesinde tespit edilen 109 deyimın yalnızca 49'u KT'de bulunmaktadır. Söz konusu ortak deyimler aşağıda sıralanmıştır:

açığa vurmak, adı var, akıl ermek, Allah aşkına, aman vermek, ant içmek, baş eğmek, baş üstüne, başa çıkan, başa gelmek, başa gelmek, baştan çıkarmak, belaya uğramak, boşa çıkmak, boynu vurmak, boyun eğri, can vermek, çare arama, çare aramak, elde etmek, gönül açılmak, göz kamaştırmak, günaha girmek, haber vermek, hak vermek, haram olmak, hava almak, işe yaramak, kan dökmek, kan dökmek, kanına girmek, karşı durmak, kendine gelmek, kız vermek, kulağına girmek, rast gelmek, ses çıkarmamak, söz dinlemek, söz geçirmek, söz işletmek, söz kaçırmak, söz vermek, tüyleri ürpermek, yaş akıtmak, yer tutmak, yol bulmak, yola girmek, yürek dayanmak, yürek oynamak

3. Sonuç

Gâve piyesinde geçen deyimlerin %55'inin KT'de yer almaması, KT'de yer alan deyimlerin Şemsettin Sami'nin deyim dünyasının

sadece belirli bir kısmını kapsadığını ve döneminin Türkçesini tam olarak yansıtmadığını kesin olarak ispatlamaktadır. Ayrıca kendi yazmış olduğu bir piyeste kullanmış olduğu deyimleri, sözlüğüne dâhil etmemesi KT'deki bu eksikliğin sebebinin Türk dilinin asıl söz varlığının tamamen tespit edilmemesi olmadığını, tam aksine Şemsettin Sami'nin bazı deyimleri eserine almamak konusunda bilinçli bir tasarruf içinde bulunduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu durumun sözlüğün odak noktasının deyimler olmamasından veya Şemsettin Sami'nin üslup ve düzeni ön plana alan mükemmeliyetçi yaklaşımına paralel olarak kitabın taşınabilir bir hacimde olmasını istemesiyle söz varlığındaki kesintiyi deyimlerden yapmayı uygun bulmasından kaynaklandığını düşünmek mümkündür.

Kaynakça

- Bilgin, A. A., (2007), Şemsetdin Sâmî'nin Edebiyatla İlgili Eserleri ve Görüşleri, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, (22), 39-51.
- Esentürk, E. (2000), *Türkçe Sözlük ve Kâmûs-ı Türkî'de Bulunan Deyimlerin Karşılaştırılması*, T.C. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kocaeli: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kenzhalin, K. (2017). Türk Dünyasında Deyim Bilimi Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (43) , 107-124.
- Şemsettin Sami, (1876), *Gâve: Beş Fasıldan İbâret Fâcia*, İstanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası.
- Şemsettin Sami, (1989), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Topaloğlu, Y. (2012), *Şemsettin Sami-Süreli Yayınlarında Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türkçe Sözlük* (2005), Ankara: TDK Yayınları.
- Yunus, B. (2006), *Anlambilim Açısından Türkçe ve Çince'de Deyim Karşılaştırması (Organ Adları ile İlgili Deyimler)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aksan, D. (1999), *Türkçenin Gücü*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksan, D. (2000), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.